

Proměny v produkci a recepci řeči v pozdním věku

OLGA MÜLLEROVÁ
(Praha)

Stáří je komplikovaný a komplexní fenomén, který zahrnuje aspekt biologický, chronologicko-numerický a sociální. Z biologického hlediska jde o přirozený proces stárnutí, při němž lidem ubývá síly všeho druhu. Z hlediska chronologicko-numerického se o stáří uvažuje v souvislosti s počtem let; obvykle se ke starým lidem začínají radit ti, kteří dosáhli důchodového věku (velmi zhruba nad 60 let, za mladé jsou považováni lidé do 35 let). A konečně se stáří chápe jako sociální jev v tom smyslu, že k tomuto životnímu období patří určitý životní styl, určité specifické způsoby chování; se stářím se spojuje sociální izolace, ctení jistých hodnot, setrvávání na vřítých stereotypech, neměnné názory atp. (srov. Fiehler, 1996, 1997; Fiehler-Thimm, 1998). Se změnou obecné společenské situace, kterou zde nebudu popisovat, se zdá, že zejména numerická hranice stáří se posunuje směrem k pozdějšímu věku a že se dost výrazně rozšiřuje počet let, který lidé prožívají coby staří. Biologické stárnutí a sociální a společenská stránka tohoto leckdy i velmi dlouhého životního období a problémy s těmito jevy spjaté ovšem přetrvávají ve víceméně nezměněné podobě.

V tomto příspěvku chci navázat na rozsáhlý výzkum komunikace seniorů a se seniory, který jsme prováděli zhruba od r. 2002 do 2005; knižní publikace, v níž budou zahrnuty výsledky výzkumu, vyjde v r. 2007 (*Čeština v dialogu generací*, připraveno do tisku). Zde se soustředím na jevy, kterým jsme se dosud nevěnovali dostatečně podrobně. Jde o některé rysy produkce a recepce řeči ve stáří a o to, jak se změny způsobené zejména biologickým stárnutím a společenskou situací starých lidí projevují v komunikaci. Chronologicko-numerické hledisko není při zkoumání produkce a recepce řeči v našem případě nijak důležitě, protože biologické stá-

mutí a jeho projevy jsou velmi individuální a mezi jednotlivci jsou bez ohledu na věk velké rozdíly. Jsou lidé, jejichž řeč není vysokým věkem výrazně poznamenána, naopak některé, relativně mladší, bychom mohli podle řeči považovat za velmi staré. Ani sociální stránka stárnutí není vázána pevně na numerický věk; sociální izolaci, projevy chování, které se přičítají stáří, lze pozorovat i na lidech sedmdesátiletých i mladších, naopak pro lidi velmi staré nemusí toto být příznačné.

V souboru transkriptů magnetofonových nahrávek se starými lidmi, z nichž většinou bylo mezi osmdesáti a devadesáti roky, lze pozorovat rysy řeči charakteristické pro stáří na všech úrovních jazykového projevu. Jde o jevy výslovnostní, prozodické, lexikální, gramatické, textové a interakční.

Je ovšem možno rozlišit jevy, které jsou vlastní téměř výhradně seniorům, a jevy, které se mohou vyskytnout v nepřipraveném mluveném projevu, zejména v dialogu u kohokoli, ale v řeči seniorů se vyskytují častěji, jakoby koncentrovaně. Je možno také rozlišit jevy, které jsou výsledkem obtíží seniorů s produkcí řeči, a jevy, které jsou spjaty s recepcí. Obojí obtíže mohou vyvolat nedorozumění v komunikaci, která se odstraní v průběhu krátkého, někdy však i delšího času, mohou ale vést k trvale obtížné komunikaci a při netrpělivosti a malé chápavosti mladších partnerů i k jejímu utlumování. Je však třeba říci, že ani mladší partneři to nemají lehké; musí vyvíjet větší úsilí, aby dobře porozuměli řeči seniorů produkované s obtížemi nebo nějak modifikovaně a musí se vyrovnávat s problémy, které vycházejí ze situací, že starší mluvčí reaguje v situaci, kdy mladšímu partnerovi neporozuměl; jde v tom případě i o rozsáhlejší úseky dialogů věkově rozdílných partnerů, které vzájemnou komunikaci zpomalují.

1. Artikulace, výslovnost hlásek a slov, síla a výška hlasu

Řeč starých lidí může být nezřetelná, artikulačně nejasná, nepřesná, splývavá; je to důsledek změn artikulačního ústrojí, celkové fyzionomie, ale také celoživotních artikulačních zvyklostí, někdy se na změněné řeči podílejí i potíže s dýcháním. Tak např. při vyslovování souhlásek *j*, *l*, *h*, *v* nevyvíjejí dostatečné artikulační úsilí a v příslušných slovech je vyslovují buď oslabeně nebo vůbec, dvě stejné souhlásky v přímém sousedství splývají v jednu:

- (1) *přiela* (přijela), *tak sii vodvedla* (tak si ji vodvedla), *hezkyi ty šaty udělaa* (hezky jí ty šaty udělala), *seměa takovej pokojíček* (sem měla), *topio se koksem* (topilo), *kamna na uli* (na uhlí), *za*

drahý peníze (drahý), *toiš* (to viš), *kombinoanej* sporák (kombinované), *měa sem skříňákou* (měla sem skříň nákou).

Takto modifikovanou výslovnost není vhodné označovat jako výslovnost nebdalou, jde o projevy vysokého věku, na rozdíl od nepečlivé, nekultivované výslovnosti, pro kterou je často kritizována mládež. Podle klasifikace výslovnosti na neutrální, explicitní a implicitní (srov. o tom Zeman, v tisku) jde o výslovnost implicitní, pro stáří velmi příznačnou.

Hlasy seniorů ztrácejí zvučnost, u některých se projevuje celkové zeslábnutí hlasu ať do té míry, t'ě jim hlas chvílemi jakoby selhává, a u některých se hlas změnil. Nedokáťu podle projevů našich respondentů určit ty, jejichť hlas se proměnil v tom smyslu, t'ě ve stáří mají hlas posazený výše, nebo níže (udává se, t'ě muťům se hlas zvyšuje a t'enám snižuje). Hlas některých se nechá docela dobře charakterizovat jako mladistvý, zato u jiných lze mluvit o hlasu stařeckém, na němť je patrná celková únava. Rozhovor starých lidí s mladými je ovšem někdy velmi hlasitý, když senior, který špatně slyší, mluví nahlas, stejně jako jeho mladší partner, který o sluchové nedostatečnosti staršího ví. Jde pak někdy o vzájemné překřikování, které má daleko k normální klidné komunikaci. To, co se stářím změni nejméně, je zřejmě barva hlasu, kterou je obtížné popsat.

Celková artikulační nezřetelnost je u některých mluvčích zvyšována ještě tendencí k „zabreptávání se“, „zakoktávání se“, k několikerým pokusům o vyslovení slova, které mluvčí v daném okamžiku není ještě schopen pronést; teprve ho hledá, vzpomíná si na ně matně a jakoby namátkou se strefuje. Slova začínají dvakrát i vicikrát, dořikávají je v podobě, kterou pak ještě opravují, nebo vůbec na dosažení definitivní správné podoby rezignují. V některých případech je těžké zrekonstruovat vybavovací proces mluvčího:

(2) no a tam sme byli v Šajš- v Šaj- / v Samšíně (.) sme byli¹;

1 V ukázkách z transkriptů jsou uřity tyto značky:

/	intonační předěl
(.)	krátká pauza
(..)	delší pauza
:	nápadné prodloužení hlásky
PRÍsel	velká písmena značí nápadné prodloužení slabiky či celého slova
příš-	nedokončené slovo
ə	hezitační zvuk
((smích))	komentáře

tam byla istriská (.) takovej výž- výběžek tam se mohlo (.) jako to byl takovej kanál / jo; sedláci tam **by- nebyli** / řejo / byli tam chudý rolníci / neměli co jíst / voni třeba jedli (.) **na** (.) **na** (.) **řezali si** (.) slámu: / a do slámy si dali řáký votrubu / a z toho si dělali chleba / jentě ten chleba dyť se dal do tekutiny / tak se rozpustil / a **neměli z toho ka- měli z toho kaši**; tydlety **sel- ty** (.) ženský jim nosily vajíčka / protože nic jinýho **nemá- neměly**; její manřel (.) nás doprovázel na **kr-** (.) **klavír** (.) ten nám dělal **le-** / **repetici**; když se budeš s ním **Líbat** / a (.) **přišla** by si do jinýho stavu / tak rovnou **k-** / **skoč** z toho libeňského ... mostu ... a já **sem řík- /svejm přítelkyním říkala** / prosím tě (.) když se budu líbat / to přidu do jinýho stavu?
do: / dváctřicátoho roku / se pomalu **nevědí- -dělo** sem Němec nebo (.) Čech;
a / nemohu **pos- s- pochopit** / neska jak voni furt křičej (.) kuli těm Benešovejmu degretum; no a pak je (.) **ka- s téma balíččkama jak s- měli** hnali na ty nádraží / řejo / vodjit'děli / no (.) v Terezíně / a nejvíc jich (.) nejvíc jich **u- zabili** (.) v Osvětimi;
to sme měli pokařďý někde jinde / schůzku / **po- voni** jeden druhýmu nevěřil / tak dycky někde (.) sme se tak **po Vinohra- v Rigráku** u toho / jako setkali a **bez ja- strčil mně** tašku;
tam se učili ten jejich jazyk a **to vš- to všechno**.

Starí lidé komolí slova, zejména cizí a u zkomolené podoby většinou zůstávají i po případné opravě, kterou jim nabídne mladší partner:

- (3) má mentálního kluka, von je **mongolidní**;
její babička / byla **ortozexní** (.) řidovka

U podoby *ortozexní* zůstává stará paní i poté, co její mladší partnerka uvede správnou podobu *ortodoxní* (ptá se, jak se projevovalo to, že babička byla ortodoxní řidovka); stará paní i v dalším pokračování rozhovoru však uřívá podobu *ortozexní*.

Zkomoleně vyslovují i cizí zeměpisné názvy. Jedna z respondentek, která pochází z česko-rakouského pohraničí a celkem obstojně ovládá němčinu, zásadně vyslovuje název rakouského města *Gmünd* jako *Kmint*, tak jak to slýchala v prostředí svého dětství, a tuto podobu uřívá i po létech prořítých v Praze, kde se jako úřednice s němčinou aktivně setkávala. Podobně zachází např. se slovem *wehrmacht*, které vyslovuje bez koncového *-t*, jako *vérmach* a *hitlerjugend* (vyslovuje *hitlerjúgen* – bez koncového *-d*).

Pro lidi zkoumané generace, kteří se do jisté míry setkali s němčinou ve svém dětství i později, je typické jednak to, že si zachovali tendenci německá slova přizpůsobovat českým výslovnostním zvyklostem (srov. uť zmíněné *Kmint*, *vérmach*, *hitlerjúgen* a lze sem přiřadit i další slova cizího původu, např. *infart-*

místo *infarkti*), jednak to, že jakákoli cizí slova bez ohledu na jejich původ vyslovují, jako by šlo o slova německá (*Vítنام, Vítnamec, pírot* – místo *Vietnam, Vietnamec, pierot*). Charakteristická je také výslovnost *pseudoným, Sibír, Fínsko*).

2. Jevy prozodické

Z nich je možno uvést především pauzy, které jsou v řeči některých respondentů zvláště časté. Zdá se, jako by rezignovali na syntaktickou segmentaci signalizovanou intonačními a pauzovými předěly. Tento jev je sice příznačný pro nepřipravený mluvený projev obecně, ale v řeči seniorů je takovéto zacházení s pauzami velmi intenzivní. Pauzami je jejich řeč proložená bez nějakých zřetelnějších pravidelností. Řeč je jimi „rozkouskována“ a tím se ještě posiluje její syntaktická neurovnanost, neukončené, ale někdy spíše sotva započaté a hned přerušené nebo vůbec torzovitě syntaktické konstrukce. Jako by se nezřetelné zvukové členění textu doplňovalo s nezřetelnou artikulací a hlasovou nejistotou. Na výskytu pauz se můžeme ovšem podílet i nedostatek dechu a eventuální zdravotní problémy:

(4) já sem se mu (.) jako líbila /(.) əə ale /(.) z- zatím /(.) to bylo eště v mezích /(.) tak jak to bývá (..) a (.) tak on mi říkal že (.) əə bysme spolu (.) chodili /(.) a on mě učil akrobacii (.) no /(.) a tak pozdějc řekl že (.) že bysme mohli jednou spolu /(.) dělat spolu (.) a učil mě akrobacii (.) a pak se šel zeptat (.) moji maminky (.) já ho (.) představila mamince /(.) že mě učí akrobacii /(.) a tak (.) no a maminka řekla (.) kdyt' to bude ve vši počestnosti /(.) tak že ano (.) no a tím pádem /(.) já sem (.) əə (.) teda (...) on mě učil (.) no a

Pauzy, které se v ukázce vyskytují v místech intonačního pohybu, signalizují často předěl mezi syntaktickými konstrukcemi (*kdyt' to bude ve vši počestnosti /(.) tak že ano*), někdy však je mluvčí umístí tam, kde pro to není v syntaktické struktuře řádné opodstatnění (*ale /(.) əə z- zatím /(.) to bylo eště v mezích*). Pauzy jsou dále v místech, kde mluvčí hledá slova, kterými chce pokračovat (*tak jak to bývá (..) a (.) tak on mi əə říkal že (.) əə bysme spolu*). Další pauzy nemají řádné zvláštní opodstatnění a souvisejí zřejmě s celkovou neurovnanou a hodně členěnou řečí starých lidí (*a pak se šel zeptat (.) moji maminky (.) já ho (.) představila mamince*).

Stálo by za to podrobněji prozkoumat druhy intonačních pohybů v souvislosti s výstavbou výpovědi a srovnat intonační a pauzové členění textu. Pozastavím se však krátce jen u intonačních průběhů, které (spolu s proměňováním hlasitosti a také barvou hlasu) dodávají úsekům řeči seniorů určitý „tón“. Tak celkový tón radostného opakovaného vzpomínání na dobu dávno minulou, ale přece pro ni

řívou zaznívá z vypravování šestadevadesátileté paní o tom, jak se ve vlaku seznámila jako sedmnáctiletá dívka se svým budoucím manželem:

- (5) tak sme se v deset hodin sebrali / a šli sme (.) v Protivíně / po silnici mezi poli (.) a přišli sme (.)
 ťe / ťe nám snad i nebe ťehnolo ... protože NEbe bylo plný HVĚZD (.) bylo nádherně / a
 KRÁSná vysoká ťIta (.) a u toho jednoho ťita (.) / sme si sedli / ale neť sme vycházeli (.) tak já
 sem mu řekla / čestný moje slovo (.) já (.) víte pane / já vám řeknu / já bych s Níkym nešla / ani
 za nic (.) ale kdyť se vám podívám do vočí / já vám věřim (.) a: (.) von mně řek (.) slečno / já
 vás nezklamu

Tón smíření a nostalgie zaznívá v úsecích, kdy tato paní jakoby resumuje svůj řívot a dívá se do omezeného horizontu budoucnosti:

- (6) zkrátka ten řívot ťe nám vydrťel dvašedesát let společného řívota / ťe sme řili v krásnym
 manťelství dvašedesát let / no (.) teď ťe uť sem vdova / ťe je mně čtyrya (.) šestadevadesát let
 / a ťe (.) ťe (.) řiju stále sama / ale ho- (.) děti ťe sou hodný / ťe se vo mě staraji / a (.) ať na náky
 maličkosti ťe to de ... nohy bolí / ... nohy bolí (.) a jinak řaludek ťe ešťe (.) a (.) a huba ťe je
 taky v pořádku /

Intonačně pestré jsou dramatizace nejrůznějších vypravovaných příhod. Mluví důrazem, intonačním pohybem, proměňováním tempa a hlasitosti a dramatickými pauzami přímo napodobují reálnou situaci, hlasy jejich tehdejších účastníků a „hrají“ dávno proběhlé rozhovory:

- (7) to ešťe musim říct (.) neť do do těch tanečních sem chodil / e tak to byly tři různý (.) bydlely na
 říťkově / a: **já sem řikal / hele / já bych s váma takle někdy rád šel / a takle (.) ňa- ňákej ta-**
neček / a to (.) no my tě to naučime / tak přid' / je to (.) neděle (.) odpoledne (.) no a ? tak mě
 učily polka valčík já nevím tango tak

Pomocí důrazů, hlasitosti, intonace, ironie dokáží zvýraznit zejména negativní jevy starého (ale i současného) světa:

- (8) tak já sem (.) u toho pana učitele posluhovala ... já sem (.) já sem prala / vona (=jeho ťena)
 měla (.) **PRÁdlo takový (.) jak bych řekla / takový jako HEDvábný a / no: / a (.) já sem prala / a**
měla sem (.) ROzepraný PRsty / a tej ty KAPesníky / a to: / jo: / a maminka tam zrovna přišla
/ a / ta pani učitelka říká / helejte pani Pokorná / jak todle Mařenka všecko vyprala / jo:
((ironický smích)) ale já sem / já sem / šla domu večir / no dobře / ale (.) NĚmohla sem Ani
BOlesti SPÁT / jak sem měla rozepraný prsty ... KDE:pak dneska sou pračky / jo: / dneska
 se to PĚre / ale dřív

Lze konstatovat, že zejména u temperamentních mluvčích a především ten se na intonační pestrosti, výraznosti jejich řeči stáří podepsalo nejméně; i když mají oslabenou a méně jasnou artikulaci, mluví pomaleji a pauzy bez zřetelné funkce jsou častější, melodické průběhy vyjadřující kladné i záporné pocity zůstaly výrazné a možná se ještě s průběhem času (a s opakováním téhož nebo obdobného textu) zvýraznily. Je ovšem třeba poznamenat, že ani toto neplatí všeobecně; jsou mluvčí, jejichž řeč je ve stáří monotónní stejně jako byla monotónní i v době jejich mládí; míra individuálnosti je zde značná.

3. Jevy gramatické, textové a interakční

Ke zvýraznění intonačních průběhů můžeme přispívat i to, že staří lidé ve své řeči zjednodušují gramatické jevy, rezignují na gramatickou přesnost a propracovanost a nahrazují ji právě prozodickými prostředky a samozřejmě i prostředky neverbálními. Z gramatických jevů, které zde nemohu podrobně probírat, jde zejména o zjednodušené větné struktury, nedorečené, nedokončené věty, elipsy, opravy:

- (9) pan učitel / přišel k nám / a říkal / pane Pokorný / ať jí (.) dejte jí (.) do Prahy studovat / podívejte se / ta (.) vod prvního roku (.) do posledního (.) pořad samý JEDNOTKY / né že by snad (.) že bych jí CHVÁLIL / ale (.) to by vám řekly VŠECKY / ty děti (.) co (.) ani voni von (.) ani nevěděl jak co / a vona VŠECKO vyřídila / všechno / KRÁSNĚ se učila / a tatínek říkal / nojo: / dyk podívejte co nás je / jo / a to

V ukázce můžeme pozorovat

- změnu syntaktické perspektivy *říkal ... ať jí* (=dá do Prahy studovat) na *říkal ... dejte jí ...* -původní spojení hlavní věty a vedlejší věty předmětné změnila mluvčí na spojení uvozovací věty a přímé řeči;
- elipsu slovesného tvaru *má: vod prvního roku (.) do posledního (.) pořad samý jednotky*;
- nedorečenou, resp. vůbec nerealizovanou větu vztatnou: *to by vám řekly VŠECKY / ty děti (.) co (.)*;
- dvojí začátek věty: *ani voni von (.) ani nevěděl...*;
- další nedorečenou (nerealizovanou) vztatnou větu – zůstala z ní jen spojovací slova: *ani nevěděl jak co*;
- nejasné, neprecizované vztahy mezi hlavními větami: *ani nevěděl jak co / a vona VŠECKO vyřídila* (spojkou *a* se vyjadřuje jakýsi přípustkový a zároveň odporovací význam);
- opakování vyjadřující intenzitu: *a vona VŠECKO vyřídila / všechno*.

Z různých užití velmi frekventovaného zájmena *to* je pro staré lidi zejména typická jeho pozice na konci výpovědi (repliky), kde jím vyjadřují ještě další neurčité možnosti a eventuality, s jejichž konkretizací se však už nepočítá. V jeho sousedství se vyskytují částice *no*, *no tak*, spojky *nebo*, a jako slova vyjadřující jakési velmi neurčité odkazující, potvrzující, kontaktné odstíny nebo mají pouhou výplňkovou platnost.

- (10) maminka dycky říkala / děti / Nikde NIčeho si Nevšímejte / ať ne / ať nepři- neslyším (.) hãkou ťe ste někde něco udělaly / **a nebo to**
 já sem z domova měla kousek chleba a neť sem přišla (.) k tomu statku pro tu kamarádku / tak (.) sem to snědla a na svačinu sem neměla (.) nic ((smích)) no: / **no tak mi to**
 tam sme sušili cibuli a řipu / a ((smích)) a: (.) čekanku / cikorku sme tam dělali / taky se tam (.) dělal líh / bylo tam ovoce / jo: / no (.) taky / taky někerej (.) se tam vopil ((smích)) no: / **a to**
 pamatuju si dobře ťe (.) najednou začali nosit ty ťlutý ty / ťejo /

Z textových jevů typických pro řeč seniorů nejstarší generace zasluhují pozornost vsuvky, odbočky od tématu, nefunkční detailnost, ve které se ztrácí základní tematická linie. V dialogu lze pozorovat výrazné interakční jevy, jako je přeptávání se, situace, kdy senioři neporozuměli otázce a odpovídají na něco jiného, úseky, kdy při neporozumění opakují otázky mladších partnerů. Popis zasloutí také druhy aktivity mladšího partnera při rozhovoru se starým člověkem (o všech těchto problémech srov. připravenou publikaci *Čeština v dialogu generací*).

Príspevek byl vypracován v rámci projektu 405/06/1468: Mluvená čeština: hledání systému a funkčního rozpětí, podporovaného Grantovou agenturou AV ČR.

Literatura

- Hoffmannová J., Müllerová O.(eds.), *Čeština v dialogu generací*. Připraveno do tisku (Praha: Academia).
- Fiehler R., 1996, *Die Linguistik und das Alter*, "Sprachreport" 1, s. 1-3.
- Fiehler R., 1997, *Kommunikation im Alter und ihre sprachwissenschaftliche Analyse. Gibt es einen Kommunikationsstil des Alters?* – B. Sandig, M. Selting, (eds.), *Sprech- und Gesprächsstile*, Berlin-New York: Walter de Gruyter, s. 345-370.
- Fiehler R., Thimm C., 1998, *Das Alter als Gegenstand linguistischer Forschung – eine Einführung in die Thematik*. – R. Fiehler, C. Thimm (eds.), *Sprache und Kommunikation im Alter*, Opladen Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, s. 7-16.

Zeman J., (v tisku), *Výslovnostní styly*. Příspěvek z konference Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie, Banská Bystrica 2006.

Changes in Production and Reception of Speech at an Advanced Age

Changes in speech on the sound, grammatical, textual and interactive levels (articulation of speech sounds, pronunciation of words, volume and pitch of voice; amount and function of pauses, intonation; simplification of grammatical structures, ellipses, corrections (rectifications), parentheses, loss of thematic line, etc.) were examined on the collection of taped dialogues taken at home and in an old people's home.

Keywords: *advanced age, production and reception of speech, articulation, pronunciation, pauses, intonation, ellipses, parentheses.*

Styls vstoupajú podliegajú neustálym zmenám. A ako ukazuje príklad z filmu *Rym Federico Felliniego*, dyktaj módy niečoľky jest nawet strojny eklektickým. Nie powinno nas zatem dziwić, że w myśli Carlyle'a problem starzenia się dezaktualizacji dotyka również symbola, które przez filozofa umieszczane są z szatą, ubiorem.

Thomas Carlyle, XIX-wieczny brytyjski (romantyczny oraz wiktoriański) pisarz i myśliciel pochodzenia szkockiego określił istotę swej symbolicznej teorii, wyrażonej w nowatorskiej powieści *Sartor Resartus*, mianem filozofii szaty czy też stroju (*clothes philosophy*). Termin ten okazał się wyjątkowo witalną i trafną metaforą dla Carlyle'owskiego idealizmu, w świetle którego zmysłowa „szata”, będąca symbolem tego, co porządkowe, zakrywa i maskuje, ale równocześnie wyraża i pozwala odkryć idealną treść, znajdując się u jej podłoża:

Przypisywanie funkcji semantycznych ubiorowi, ujmowanie go jako rwoistego znaku kulturowego, nieobec jest współczesnej semiotyce. Już dla starożytnych zresztą odzież nie była czymś przypadkowym, lecz wyrażała to, co w człowieku najgłębsze; była – jak ujmują to *Dorothy Foxster* – „obrazem, albo lepiej rzeczywistością nowego człowieka, którym stawał się wraz ze zmianą odzienia” (Foxster 1990: 443).

Rozszerzenie pojęcia szaty na pozaspołeczne i przekulturowe niestety; przypisywanie jej różnorodnych funkcji symbolicznych, odnajdujemy w wielu miejscach w *Pamięć Świętym*. Carlyle, pisząc w *Sartorze*, że „ziemia i srebro są czasowym odzieniem wredności” (Carlyle 1888: 50), nawiązywał bezpośrednio do fragmentu *Psalmu* 102:36: